मनोविज्ञानस्य परिचयः (Introdection of the psychology)

कदाचित् समयः आसीत् यदा **मनोविज्ञानम्** इति विषयः नासीत् । 'मनसः अध्ययनम्' इति दर्शनशास्त्रस्य पृथक्शाखायाः अन्तर्गतं मानसिकदर्शनम् इति आच्छादितम् आसीत् । अतः मनोविज्ञानं दर्शनस्य वैधः बालकः अस्ति। मनोविज्ञानं दर्शनात् विच्छेदः वैज्ञानिकप्रक्रियायाः पक्षे केवलं अनुमानं त्यक्तवान् इति कारणेन प्रसिद्धः इति कथ्यते । दर्शनात् विज्ञानं प्रति मनोविज्ञानस्य एषः भ्रमणः एकेन वा अन्येन प्रकारेण वा परिवर्त्य दीर्घं मार्गं गृहीतवान् । मनोविज्ञानस्य अर्थपरिभाषायां काले काले परिवर्तनस्य उत्तरदायी एतादृशम् आन्दोलनं कृतम् अस्ति । यथा अधोलिखितेषुअवलोकितुं शक्यते।

मनोविज्ञानस्य विकासक्रमः –

'मनोविज्ञान' शब्दस्य व्युत्पत्तिः सूचयति यत् अस्य उत्पत्तिः द्वयोः ग्रीकशब्दयोः–साइके तथा लोगोस् (Psyche + Logos)इत्यस्मात् अभवत् । 'लोगोस्' शब्दः अध्ययनस्य तर्कसंगतप्रवचनस्य कृते तिष्ठति। परन्तु "साइके" शब्दस्य अर्थ एवं व्याख्या समये–समये परिवर्तनम् भवति स्म ।'मनोविज्ञार्त्तित पदस्य विकसक्रमे (4) चत्वारः प्रकाराः सन्ति ।चरणेषु 'मनोविज्ञानं' यथा स्पष्टम् अधोलिखितेषु स्पष्टी कृतम् ।

प्रथमचरणम्

'साइके' शब्दस्य अर्थं आत्मा इति गृहीत्वा मनोविज्ञानं प्रथमं "आत्मानः अध्ययनम्" इति परिभाषितम् । वस्तुतः एतेषु दिनेषु विषयदर्शनस्य प्रायः आधिपत्यं कृत्वा मनोवैज्ञानिकानां सहितं विद्वांसः विचाराः प्रभाविताः अभवन् । फलतः 'साइके' इति शब्दस्य दार्शनिकार्थः एवं निरुपितः। तथापि ५००० एतादृशी व्याख्या आत्मा किम् इति आलोचनायां? कथम् अध्ययनं कर्तुं शक्यते ? इत्यादि । एतादृशप्रश्नानाम् उत्तरं दातुम् असमर्थतायाः कारणात् 'साइके' इति शब्दस्य नूतनार्थस्य अन्वेषणं जातम्।

द्वितीयचरणम्

अस्मिन् स्तरे दार्शनिकैः सह मनोवैज्ञानिकाः 'मनः' इति रूपेण 'साइके' इति शब्दस्य नूतनमर्थं व्याख्यां च दत्त्वा मनोविज्ञानं "मनसः अध्ययनम्" इति परिभाषितुं प्रयतन्ते स्म। यद्यपि 'मनः' इति शब्दः आत्मानः अपेक्षया न्यूनम् अस्पष्टं रहस्यपूर्णं च आसीत् तथापि मनः किम् ? इत्यादिभिः प्रश्नैः सह तस्यैव आलोचना समागच्छति ? कथम् अध्ययनं कर्तुं शक्यते ? इत्यादि ।

तृतीयचरणम्

मनः इति शब्दस्य आत्मा वा मनः इति अर्थस्य आलोचना, अस्वीकार्यता च मनोवैज्ञानिकान् तस्य सम्यक् अर्थान्वेषणं प्रति नीतवान् । विलियम जेम्स् (१८९०), विल्हेल्म वुण्ड्ट्, एडवर्ड ब्रैडफोर्ड टिचेनर

(१८९४) इत्यादिभिः प्रसिद्धैः मनोवैज्ञानिकैः एषः उपक्रमः कृतः ते मनोविज्ञानं चेतनारूपेण व्याख्यां कुर्वन्तः मनोविज्ञानं चेतनायाः अध्ययनरूपेण परिभाषितवन्तः मनोवैज्ञानिकानाम् अनुसारं चेतनावस्थायां किं वर्णनं एवं व्याख्या मनोविज्ञानकार्यस्य प्रायः आत्मनिरीक्षण (अन्तः विद्यमानं आत्मनं द्रष्टुं प्रक्रिया) द्वारा कर्तुं शक्यते। चेतनावस्थायां वयं परिस्थितेः विषये अवगताः भवामः, चेतनाः जीविताः वा यत् कार्यं वयं कुर्मः तथा च अस्माकं मनसि वर्धमानस्य चिन्तनस्य भावस्य च प्रक्रियायाः विषये अवगताः भवामः।इयं परिभाषा अपि मनसः उपचेतनं अचेतनं च क्रियाकलापं न समावेशयति इति कारणेन अत्यन्तं संकीर्णदृष्टिः अस्ति इति आधारेण निराकृता तथा च तया गृहीतस्य आत्मनिरीक्षणविधेः विषयगततमत्वात् ।

चतुर्थचरणः

मनोविज्ञानमिति विषयस्य परिभाषायाः विकासस्य एषः चतुर्थचरणः विज्ञानस्य प्रौद्योगिक्याः च आधुनिकयुगस्य आगमनं प्रतिबिम्बयति। फलतः मनोविज्ञानस्य परिभाषायाम् 'अध्ययनम्' इति शब्दस्य स्थाने 'विज्ञानम्' इति शब्दः स्थापितः। प्रथमः मनोवैज्ञानिकः अध्ययनस्य स्थाने विज्ञानशब्दस्य प्रयोगस्य अतिरिक्तं चेतनायाः स्थाने पूर्णव्यवहारः (चेतनः अपि च अचेतनः) इति कृतवान् । सः प्रसिद्धः विलियम मेक्डोगलः आसीत् । १९०५ तमे वर्षे प्रकाशिते Physiological Psychology इति पुस्तके सः लिखितवान् यत् मनोविज्ञानं जीवानाम् आचरणस्य सकारात्मकविज्ञानम् इति । सर्वाधिकव्यापकतया च परिभाषितं भवेत् इति सः १९०८ तमे वर्षे स्वस्य पुस्तके Introduction to Social Psychology इत्यस्मिन् स्वपरिभाषायां 'behaviour' इति शब्दं योजितवान् । अन्ततः An Outline of Psychology इति ग्रन्थे निम्नलिखितां सार्थकपरिभाषां दत्तवान् - "Psychology is a Science which aims" इति ।

अस्मिन् एव काले अमेरिकादेशतः एका प्राध्यापिका वाल्टर बावर्स पिल्सबरी १९११ तमे वर्षे प्रकाशिते Essentials of Psychology इति पुस्तके एतादृशीम् एव व्यवहारपरिभाषां दत्तवती । सा एवं "मनोविज्ञानं मानवव्यवहारस्य विज्ञानम्" इति ।

मनोविज्ञानस्य परिभाषाः

1. कोलेस्निकमहोदयानुसारम् – मानवव्यवहारस्य विज्ञानं मनोविज्ञानम् ।
2. वारेनमहोदयानुसारम् – जीवपरिवेषयोः मध्ये परस्परसम्बन्धविश्लेषकं विज्ञानं मनोविज्ञानम् ।
3. क्रो- क्रो महोदयौ कथयतः – मानव्यवहारस्य तथा मानवसम्बन्धानां विज्ञानं मनोविज्ञानम् ।
4. वुडवर्थमहोदयानुसारम् – पारिवेशिकसम्पर्के सति व्यक्तेः विभिन्नक्रियाणां (व्यवहाराणां) विज्ञानं मनोविज्ञानम् ।

5. स्किन्नरमहोदयानुसारम् – मनोविज्ञानं जीवनस्य विविधपरिस्थितिषु जीवस्य प्रतिक्रियाणामध्ययनं करोति । जीवस्य सर्वाः प्रक्रियाः, समायोजनं, कार्याणि च अन्तर्भवन्ति।

6. पिल्सबरीमहोदयानुसारम् - मनोविज्ञानं प्राकृतिकविज्ञानस्य सः विभागः अस्ति यः शिक्षिताशिक्षितमानवव्यवहारस्य अध्ययनं करोति ।

परन्तु पश्चात् १९१३ तमे वर्षे व्यवहारवादस्य जनकः जे.बी.वाट्सन् व्यवहारपदस्य अवधारणायाः विस्तारं कर्तुं प्रस्तावम् अयच्छत्। तस्मिन् मानवस्य पशुव्यवहारस्य च समावेशं कृत्वा फलतः सः मनोविज्ञानस्य परिभाषां कृतवान् यत् मनोविज्ञानम् इत्युक्ते व्यवहारविज्ञानम् (मानवस्य गणनां कृत्वा तथा पशुव्यवहारं स्वीकृत्य मनोविज्ञानम्) इति।

२० शताब्द्या अनन्तरं वर्षेषु विद्वांसः मनोवैज्ञानिकाः च मनोविज्ञानं व्यवहारविज्ञानम् इति तथैव परिभाषितुं प्रयतन्ते स्म । दृष्टान्तार्थं कतिपयाः महत्त्वपूर्णाः परिभाषाः उद्धृतवाः सन्ति।

अस्य प्रथमा परिभाषा यथा -

वुडवर्थ एवं मार्किज़ अनुसारम् - मनोविज्ञानं व्यक्तेः पर्यावरणस्यसम्बन्धेन क्रियाकलापानां वैज्ञानिकमध्ययनं करोति। तथैव मनोविज्ञानविषये प्रसिद्धः लेखकः एन.एल. मुन् स्वस्य एकस्मिन् पुस्तके तस्य सारांशं दत्तवान् यत् - "मनोविज्ञानम् अद्यत्वे व्यवहारं वैज्ञानिकानुसन्धानेन सह चिन्तयति" इति ।

एतासां परिभाषाणां विश्लेषणेन स्पष्टतया ज्ञायते यत् दार्शनिकमूल्ययुक्तानां तेषाम् अस्पष्टानां रहस्यपूर्णानां च अवधारणानां आरम्भं कृत्वा मनोविज्ञानस्य परिभाषाः अधुना व्यवहारस्य वैज्ञानिकानुसन्धानं प्रति केन्द्रीकृताः सन्ति। एतासां परिभाषाणां विकासस्य इतिहासस्य विषये टिप्पणीं कुर्वन् वुडवर्थः (१९४८) लिखति यत् "प्रथमं मनोविज्ञानं स्वस्य हानिम् अकरोत्" इति।

तथापि ये विषयाः अनुत्तरिताः एव तिष्ठन्ति ते निम्नलिखितरूपेण स्थापयितुं शक्यन्ते 1. 'व्यवहारः' इति पदस्य कः आशयः ?

2. मनोविज्ञानेन व्यवहारस्य वैज्ञानिकम् अन्वेषणं वयं कुर्मः। तस्य तात्पर्यं यत् मनोविज्ञानं व्यवहारस्य समुचितं वैज्ञानिकम् अन्वेषणं वा अध्ययनं वा संघटयितुं सर्वथा समर्थं विज्ञानम् अस्ति। किं तर्हि मनोविज्ञानं विज्ञानम् इति सत्यम्?

व्यवहारपदस्य अर्थः प्रकृतिश्च -

व्यवहारपदस्य नवीनतमावधारणम् अत्यन्तं व्यापकं अस्ति यत् निम्नलिखितरूपेण प्रकटितमस्ति -

- "जीवनस्य यत्किञ्चित् प्रकटीकरणं क्रियाकलापः एव" इति वुडवर्थः (१९४८) वदति ।

- मनोविज्ञाने वयं सर्वेषां जीवानां व्यवहारस्य अध्ययनं कुर्मः। अतः मनुष्याणां पक्षिणां कीटानां वनस्पतिजन्तूनां व्यवहारः, सामान्यानाम् असामान्यानां बालानां प्रौढानां च व्यवहारः अत्र अन्तर्भवति । एवं व्यवहारः इति पदम् अतिव्यापकम् अस्ति।

मनोविज्ञानस्य प्रकृतिः –

मनोविज्ञानं विज्ञानं मन्यते वा न वा ? मनोविज्ञानस्य विद्वत्सु मनोविज्ञानस्य प्रकृतिविषये सुदीर्घचर्चा जाता । 'A science and it's nature as scientific, the verdict has been in favour giving it the status of science". सः लिखति यत् "मनोविज्ञानं विज्ञानम् अस्ति तथा च सम्यक् प्रशिक्षितः मनोवैज्ञानिकः एकः वैज्ञानिकः अभ्यासकः च भवति। यः वैज्ञानिकपद्धतीनां वैज्ञानिक-अनुसन्धानात् प्राप्तानां सूचनानां च उपयोगं करोति। विभिन्नाधिकारिणाम् एतादृशानां प्रतिपादनानाम् अवलोकनानाञ्च अतिरिक्तं तस्य विज्ञानत्वेन न्याय्यं कर्तुं निम्नलिखिततर्कान् स्थापयितुं शक्नुमः। अन्येषां विज्ञानानाम् इव मनोविज्ञानस्य अपि शुद्धाः प्रयुक्ताः च पक्षाः सन्ति । एतादृशैः सर्वैः प्रमाणैः मनोविज्ञानं विज्ञानम् एव इति निष्कर्षः वक्तुं शक्यते ।

मनोविज्ञानस्य क्षेत्रं शाखाः च

सामान्यमनोविज्ञानम् –

अत्र मनोविज्ञानस्य विशालक्षेत्रे सामान्यवयस्कमनुष्याणां व्यवहारे अध्ययनसम्बन्धविषये मौलिकनियमेषु सिद्धान्तेषु एवं सिद्धान्तानां संम्बन्धः भवति।

असामान्यमनोविज्ञानम् –

मनोविज्ञानस्य सा एव शाखा क्षेत्रं वा असामान्यजनानाम् स्वपर्यावरणस्य सम्बन्धे व्यवहारस्य वर्णनं व्याख्यानं च करोति । कारणं लक्षणं च व्यवहारविकृतीनां वर्णनं चिकित्सा च अस्याः शाखायाः विषयः भवति ।

नैदानिकमनोविज्ञानम् –

असामान्यमनोविज्ञानेन सह सम्बद्धानां ज्ञानस्य क्रियाकलापस्य कार्यस्य संचालनस्य च अनन्तरं नैदानिकमनोविज्ञानम् अग्रस्थाने आगच्छति। नैदानिकमनोविज्ञानस्य अध्ययनार्थम् आवश्यकं द्रव्यं कौशलं च। व्यवहारस्य असामान्यतायाः, अनुकूलतायाः च कारणेन मानसिकरोगाः, रोगाः च भवन्ति । तादृशरोगाणां सम्यक् निदानं चिकित्सामनोविज्ञानस्य कार्यं भवति। एतादृश्याः अनुकूलतायाः

मानसिकरोगस्य च कारणानां विश्लेषणं कृत्वा ततः रोगी सम्यक् चिकित्सायाः पुनर्वासस्य च उपायान् ज्ञातुं शक्नोति । एतादृशचिकित्सां कुर्वन्तः विशेषज्ञाः चिकित्सामनोवैज्ञानिकाः इति प्रसिद्धाः सन्ति ।

शारीरिकमनोविज्ञानम् –

शरीरस्य आन्तरिकवातावरणस्य अध्ययनम् एवं मनोवैज्ञानिकसंरचनायाः अध्ययनं मानवस्य संज्ञानात्मकः भावात्मकः च व्यवहारः अस्याः शाखायाः विषयस्य भागः भवति ।

सामाजिकमनोविज्ञानम् –

मनोविज्ञानस्य एषा शाखा मानवव्यवहारस्य तस्य सामाजिकवातावरणस्य सम्बन्धस्य अध्ययनं करोति। समूहस्य सदस्यत्वेन कस्यचित् व्यवहारः, संचारप्रक्रिया तथा च अन्तर्व्यक्तिसम्बन्धः, समूहगतिविज्ञानं सामाजिकसम्बन्धः इत्यादयः अस्याः शाखायाः अन्तर्गतं अधीयन्ते।

औद्योगिकमनोविज्ञानम् –

मनोविज्ञानस्य सा एव शाखा औद्योगिकजगति प्रचलितानां परिस्थितीनां पर्यावरणस्य च सम्बन्धे मानवव्यवहारस्य अध्ययनं करोति। गुणवत्तापूर्णोत्पादनस्य उन्नयनार्थं मानवसंसाधनानां कार्यनिर्माणे परिमार्जनम् आनेतुं तस्य उद्देश्यमस्ति । इयं शाखा उपभोक्ता, कर्मचारी एवं नियोक्ता इत्येतेषु सामंजस्यपूर्ण सम्बन्धस्थापनं करोति। श्रमिकाणां एवं अन्यकर्मचारिणां मनोबलं सुदृढं करोति ।

प्रयोगात्मकमनोविज्ञानम् –

मनोविज्ञानस्य एषा शाखा मानसिकप्रक्रियाणां व्यवहाराणाञ्च च अध्ययनार्थं वैज्ञानिकपद्धतीनां अनुसरणं कृत्वा मनोवैज्ञानिकप्रयोगाणाम् आचरणस्य उपायानां साधनानां च वर्णनं व्याख्यानं च करोति । एतेषां प्रयोगाणां विषयत्वेन पशून्, पक्षिणः मनुष्यान् च स्वीकरोति ।

बालमनोविज्ञानम् –

मनोविज्ञानस्य एषा शाखा बालानां जन्मतः किशोरावस्थायाः आरम्भपर्यन्तं व्यवहाराध्ययनस्य विकासप्रक्रियायाः च विषये अध्ययनं करोति ।

किशोरावस्थायाः मनोविज्ञानम् –

मनोविज्ञानस्य शाखायां वयं किशोरावस्थायां वृद्धिविकासस्य प्रक्रियायाः अध्ययनं कुर्मः। किशोराणां सम्मुखे व्यक्तित्वलक्षणं, व्यवहारः, समायोजनमित्यादयः समस्याः भवन्ति । किशोरणां समुचितदृष्टिम् अवगन्तुं तथा च तेषां समुचितसमायोजने व्यक्तिगतसामाजिककल्याणे च सहायतां कर्तुं वृद्धान् साहाय्यतां करोति।

शैक्षिकमनोविज्ञानम् –

मनोविज्ञानस्य अस्यां शाखायां वयं शैक्षिकवातावरणस्य विषये, शिक्षिकानां व्यवहारस्य अध्ययनं कर्तुं प्रयत्नशीलाः स्मः। शिक्षाविज्ञानत्वेन अस्याः शाखायाः विषयः शिक्षायाः सर्वासु प्रक्रियासु उत्पादेषु च परिमार्जयितुं साहाय्यं करोति । अस्य विषयस्य अध्ययनेन प्राप्तस्य ज्ञानस्य, कौशलस्य च साहाय्येन शिक्षकाः सम्यक् पाठयितुं शक्नुवन्ति तथा च छात्राः सम्यक् शिक्षितुं शक्नुवन्ति। व्यवहारे वाञ्छनीयं परिवर्तनम् आनेतुं छात्राणां सर्वतोमुखं सामञ्जस्यपूर्णं व्यक्तित्वविकासं च आनेतुं समुचितम् अन्वेषणं प्राप्तुं शिक्षकाणां साहाय्यं करोति।

विकासमनोविज्ञानम् –

मनोविज्ञानस्य एषा शाखा मानवस्य जीवनस्य सर्वेषु चरणेषु गर्भधारणात् मृत्युपर्यन्तं तथा च तेषां व्यक्तित्वस्य सर्वेषु पक्षेषु मानवविकासप्रक्रियाणाम् उत्पादानाञ्च विषये वर्तते। अस्याः शाखायाः अध्ययनेन वयं अभिवृद्धेः विकासस्य च विभिन्नेषु चरणेषु अपेक्षितव्यवहारप्रकारस्य व्यक्तित्वलक्षणस्य च ज्ञानेन सम्यक् ज्ञातुं शक्नुमः।

पशुमनोविज्ञानम् –

मनोविज्ञानस्य एषा शाखा नियन्त्रितपरिस्थितौ पशुव्यवहारस्य अध्ययनस्य विषये वर्तते । विविधप्रयोगैः अवलोकनैः च पशूनां व्यवहारप्रतिमानानाम् अध्ययनम् अस्याः शाखायाः विषयो भवति । अस्मिन् सन्दर्भे थार्नडाइक इत्यस्य बिडालस्य, पावलव इत्यस्य श्वानानां, स्किनरस्य मूषककपोतानां, कोहलर-कोफ्फाका इत्यस्य चिम्पांजीनां व्यवहारेण सह सम्बद्धाः विषयाः अत्र उद्धताः भवन्ति। एतादृशानि अध्ययनानि केषुचित् वा अन्येषु वा प्रकारेषु नियन्त्रितपरिस्थितौ एतेषां पशूनां व्यवहारस्य अवगमने सहायकाः भवन्ति । एतेभ्यः अध्ययनेभ्यः अन्यः प्रमुखः लाभः यः प्राप्तुं शक्यते सः तुलनात्मकः अनुमानात्मकः च भवति । वयं कस्यामपि परिस्थितौ पर्यावरणीयव्यवस्थायां वा विभिन्नप्रकारस्य पशूनां व्यवहारस्य तुलनात्मकविश्लेषणं प्राप्तुं शक्नुमः । ततः एतेषाम् अध्ययनानां परिणामस्वरुपं मानवानाम् व्यवहारसमायोजनस्य विकासस्य च समस्यानां निवारणे सामान्यीकरणं कर्तुं शक्नुमः।

संज्ञानात्मकमनोविज्ञानम् –

मनोविज्ञानस्य एषा शाखा मुख्यतया मानवानां संज्ञानात्मकक्षमतानां च विकासस्य प्रक्रियाणामुत्पादानाञ्च अध्ययनं करोति । अस्मिन् व्यक्तीनां व्यवहारस्य अध्ययनं तस्य संज्ञानात्मकशक्तिविकाससम्बद्धं भवति तथा च स्पर्धात्मकपरिस्थितौ तेषाम् उपयोगः भवति ।

क्रीडामनोविज्ञानम् –

मनोविज्ञानस्य एषा शाखा क्रीडाजगति प्रचलितानां क्रियाकलापानाम्, अनुभवानां, परिस्थितीनां, वातावरणस्य च विरुद्धं क्रीडकानां क्रीडाकर्मचारिणां च व्यवहारस्य अध्ययनं निबध्नाति । अद्यत्वे मनोविज्ञानस्य एषा शाखा क्रीडाजगत्सम्बद्धासु प्रक्रियासु व्यक्तिषु च वाञ्छनीय परिमार्जनम् आनेतुं अत्यन्तं प्रभावपूर्णभूमिकां निर्वहति।

मनोविज्ञानस्य अनुप्रयोगः –

मनोविज्ञानं नाम व्यवहारविज्ञानम् । व्यवहारविज्ञानं च जीवनस्य विविधक्षेत्रेषु अस्माभिः क्रियमाणानां विविधानां कार्याणां सामूहिकं नाम अस्ति। अस्मिन् अर्थे मनोविज्ञानस्य संचालनस्य अनुप्रयोगस्य च क्षेत्राणि अत्यन्तं विस्तृतानि सन्ति ।

वस्तुतः अस्माकं जीवनस्य कोऽपि कोणः क्रियाकलापः वा नास्ति यः विषयः मनोविज्ञानस्य बहुमूल्यप्रयोगेण अनुप्रयोगेण च अस्पृष्टः अभवत्। मनोविज्ञानस्य कुशलहस्तेषु स्थितस्य व्यवहारस्य माध्यमेन वयं जीवामः। अत एव मनोविज्ञानस्य उपयोगः अनुप्रयोगश्च सर्वेषु जीवनक्षेत्रेषु दिने दिने वर्धमानः अस्ति । अग्रे अस्य विविधप्रयोगान् अवलोकयामः।

*****